

**AQIQA VA URF: ISLOM HUQUQIDA AN'ANAVIY AMALIYOT
BILAN SHAR'IY HUKM UYG'UNLIGI MASALASI****To'xtayev N. -**

*"Imom Termiziy" o'rta maxsus
Islom ta'lim muassasasi o'qituvchisi,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
tayanch doktoranti*

Farzand ne'mati insoniyatga ato etilgan eng ulug' in'omlardan biri hisoblanadi. Islom shariati bu ne'matga nisbatan ota-ona zimmasiga bir qator diniy-axloqiy burchlarni yuklaydi. Shulardan biri – farzand tug'ilishi munosabati bilan ado etiladigan aqiqa amalidir. Aqiqa masalasi, bir qarashda, sof ibodiy-marosimiy xususiyatga ega ko'rinsa-da, uning tarixiy taraqqiyoti va turli mintaqalardagi amaliy ko'rinishi shuni ko'rsatadiki, bu amalga ko'plab mahalliy urf-odatlar qorishib ketgan. Natijada ba'zi jamiyatlarda aqiqaning o'zi bilan unga hamroh bo'lgan mahalliy odatlar o'rtasidagi chegara xiralashib, diniy asosli amal bilan sozirgi madaniy an'ana bir-biriga aralashib ketgan holatlar yuzaga kelgan.

Mazkur muammoning dolzarbligi shundaki, fiqh ilmida "urf" mustaqil va keng qamrovli tushuncha bo'lib, u nafaqat marosimlarga, balki muomalot, oila huquqi va boshqa ko'plab sohalarga ham ta'sir ko'rsatadi. Aqiqa misolida ushbu ta'sirning qanday kechishi, shariat nuqtayi nazaridan qaysi darajagacha yo'l qo'yilishi mumkinligini aniqlash ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Ayniqsa, Movarounnahr mintaqasida shakllangan hanafiy fiqhiy maktabi an'analari urf omiliga berilgan alohida e'tibor ushbu masalani chuqur tadqiq etishni taqozo etadi.

"Aqiqa" so'zi arabcha "aq" (يعق) fe'lidan olingan bo'lib, lug'aviy jihatdan "kesmoq", "ajratmoq" ma'nolarini anglatadi. Dastlab bu so'z chaqaloqning bosh terisidagi tug'ma sochiga nisbatan qo'llanilgan, keyinchalik esa shu soch olinishi munosabati bilan so'yiladigan hayvonga nisbatan istiloh sifatida ishlatila boshlagan. Fiqhiy istilohda aqiqa – yangi tug'ilgan farzand sharafiga, uning tug'ilganidan keyingi ma'lum muddat ichida halol hayvon so'yish orqali Alloh taolaga shukrona izhor etish amalidir.

Faqihlar aqiqaning vaqti, miqdori va shartlari xususida batafsil to'xtalganlar. Ko'pchilik ulamolar fikriga ko'ra, aqiqa bolaning tug'ilgan kunidan boshlab yettinchi kuni so'yilishi mustahabroqdir, lekin bu muddat o'tib ketgan taqdirda ham amal o'z kuchini yo'qotmaydi. Jinsga ko'ra miqdor masalasida esa keng tarqalgan qarash shuki, o'g'il farzand uchun ikki bosh, qiz farzand uchun bir bosh qo'y yoxud echki so'yish tavsiya etiladi[2].

Aqiqa bilan bir qatorda, tug'ilgan farzandga nisbatan sunnatda belgilangan yana bir qator amallar ham mavjud: chaqaloqning qulog'iga azon va iqomat aytish, unga totli narsa (masalan, xurmo) bilan tahnik qilish, yettinchi kuni soch oldirib, uning og'irligicha kumush sadaqa qilish, shuningdek farzandga yaxshi ma'noli ism qo'yish. Ushbu amallarning barchasi yagona bir maqsadga – yangi tug'ilgan jonni diniy-ma'naviy muhitga kiritish va bu voqeani Allohga nisbatan shukronaga yo'g'irilgan holda nishonlashga – xizmat qiladi. Aqiqa aynan shu ma'naviy zanjirning markaziy bo'g'inlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Tarixiy jihatdan aqiqaga o'xshash urf-odatlar islom kelishidan oldin ham arab jamiyatida mavjud bo'lgan, biroq johiliyat davrida bu amal ba'zan xurofiy unsurlar (masalan, qon bilan bolaning boshini surtish kabi) bilan birga kechgan. Islom bu qadimiy odatni tubdan isloh qilib, unga toza tavahid ruhini singdirgan va uni sof shukronaga asoslangan ibodiy amalga aylantirgan. Bu holat o'z-o'zidan islomning mavjud urflarni na butunlay inkor etish, na tanqidsiz qabul qilish, balki ularni shariat mezonlari asosida isloh qilish yo'lini tutganini ko'rsatuvchi yorqin misoldir.

Aqiqa hukmining umumiy diniy zaminini Qur'oni Karimning farzand ne'mati haqidagi oyatlarida ko'rish mumkin. Alloh taolo "Sho'ro" surasida osmonlaru yerning mulki O'zigagina tegishli ekani, U Zot xohlagan bandasiga qiz, xohlaganiga o'g'il ato etishi, ba'zilarini esa farzanddan bebahra qoldirishini bayon etadi ("Sho'ro", 49–50-oyatlar) [1].

Ushbu oyatlar insonning farzand masalasida mutlaqo o'z ixtiyoriga ega emasligini, bu borada faqat va faqat Allohning irodasiga bog'liq ekanini ko'rsatadi hamda har bir tug'ilgan farzandning o'zi alohida bir ilohiy in'om ekanini anglatadi.

Shukronaning haqiqiy mohiyati esa "Haj" surasida yaqqol ifodalangan: so'yilgan qurbonliklarning go'shti ham, qoni ham Allohga yetib bormaydi, unga faqat bandalarning taqvosi yetib boradi ("Haj", 37-oyat) [1]. Demak, aqiqada ham, xuddi qurbonlikda bo'lgani kabi, asosiy mezon – bandaning niyatidagi ixlos va Alloh amriga bo'ysunishdir, zohiriy marosimchilik emas.

Sunnatda esa aqiqa haqida bir qator aniq ko'rsatmalar kelgan. Hadis ilmida keng tarqalgan rivoyatlarda Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallam o'g'il farzand uchun ikki, qiz farzand uchun bir hayvon so'yishni tavsiya etgani, shuningdek har bir bolaning o'z aqiqasiga "garovda" ekani bayon qilinadi. Bu ibora ko'pchilik ulamolar tomonidan bolaning kelajakdagi barakasi, salomatligi va ota-onaga nisbatan shifoati bilan bog'liq ma'noda sharhlanadi. Ushbu rivoyatlar hadis kitoblarining nikoh va aqiqa boblari, jumladan at-Termiziy va Abu Dovud to'plamlarida keng o'rin olgan[3].

Faqihlar aqiqaning shar'iy hukmi masalasida bir necha qarashni bildirganlar. Hanafiy mazhabida aqiqa vojib emas, balki mustahab amal sifatida baholanadi[6] – ya'ni uni ado etgan kishi savobga ega bo'ladi, tark etgan kishiga esa gunoh yozilmaydi. Shofi'iy va hanbaliy mazhablarida aqiqa sunnati muakkada darajasida kuchli tavsiya etilgan amal hisoblanadi. Ayrim ulamolar, jumladan zahiriy maktab vakillari, aqiqani vojib darajasiga ko'targanlar, lekin bu qarash jumhur ulamolar orasida keng tarqalmagan.

Mazhablar orasidagi bu farq hukmning mohiyatiga emas, balki uning majburiylik darajasiga oid bo'lib, barcha mazhablar aqiqaning diniy-tarbiyaviy ahamiyatini tan oladi. Molu mulki cheklangan oilalar uchun esa faqihlar bu amalni imkoniyat doirasida ado etishni, agar imkon bo'lmasa, uni kechiktirish yoki butunlay tark etishda gunoh yo'qligini ta'kidlaydilar – bu esa islom fiqhining mutanosiblik (muvozanat) prinsipini namoyon etadi.

Hanafiy faqihlari, jumladan keyingi davr hanafiy ulamolari, aqiqaning mustahablik darajasini asoslashda ikki jihatga alohida urg'u berganlar[4]: birinchisi – bu borada vojiblikka dalolat qiluvchi qat'iy (qat'iy dalolatli va collision qilmaydigan) nassning yo'qligi, ikkinchisi – ushbu amalning moliyaviy yuk tarzida har bir oilaga birdek majburiy qilib yuklanishi ortiqcha mashaqqatga olib kelishi mumkinligi. Shu bois hanafiy mazhabidagi mustahablik hukmi fiqhdagi "ruxsat va yengillik" tamoyilining amaliy ko'rinishlaridan biri sifatida baholanadi.

Shofi'iy va hanbaliy mazhablarida esa aqiqaning sunnati muakkada darajasida belgilanishi, asosan, bu borada kelgan hadislarning nisbatan ko'pligi va sahikhlik darajasining yuqoriligiga asoslanadi. Ayrim shofi'iy faqihlari, agar ota-ona vafot etgan bo'lsa, undan keyin ham bolaga yoki uning voyaga yetgan o'ziga aqiqa qilish mustahab ekani haqida fikr bildirganlar. Bunday nozik farqlar shuni ko'rsatadiki, aqiqa masalasi fiqhiy adabiyotda yetarlicha batafsil ishlangan mavzulardan biri hisoblanadi.

Aqiqa haqidagi eng mashhur rivoyatlardan biri Samura ibn Jundub roziyallohu anhudan naql qilingan bo'lib, unda o'g'il farzand uchun ikki, qiz farzand uchun bir hayvon so'yish ko'rsatilgan va bu rivoyat at-Termiziy, Abu Dovud, Nasoiy va Ibn Moja kabi muhaddislar tomonidan o'z to'plamlariga kiritilgan[2]. Muhaddislar bu rivoyatni sanad jihatidan hasan yoki sahikh darajasida baholaganlar, garchi ba'zi tariyqlarida sanad uzilishi borasida nozik mulohazalar bildirilgan bo'lsa-da, ko'plab tariqlarning mavjudligi rivoyatning umumiy mazmunini kuchaytiradi – bu hadis ilmida "taaddudi turuq" (rivoyat yo'llarining ko'pligi) deb nomlanuvchi usul orqali rivoyatning e'timodliligini oshiradi.

Zamonaviy sharoitda esa aqiqa marosimlarida boshqa tusdagi muammolar ham kuzatilmoqda: isrof darajasiga yetgan ortiqcha xarajatlar, qarzga botib ziyofat uyushtirish, ko'z-ko'zlash (riyo) maqsadida marosimni ortiqcha hashamatli o'tkazish, shuningdek diniy asosga ega bo'lmagan ba'zi marosimiy unsurlarning ("fol ochish", turli xurofiy udumlar) aralashib ketishi kabi holatlar. Bunday amallar, garchi to'g'ridan-to'g'ri harom narsani iste'mol qilishga olib kelmasa-da, isrof va riyoga oid shar'iy taqiqlarga zid keladi hamda aqiqaning asl ma'no-mohiyatini – ixlos va shukronani – zaiflashtiradi.

Bunday holatlarning vujudga kelishiga asosiy sabab – jamiyatda diniy bilimning yetarli darajada bo‘lmashligi va “ota-bobolardan qolgan odat” degan tushuncha bilan har qanday marosimiy unurni tanqidsiz qabul qilish tamoyilidir. Fiqh usulida bunday yondashuv “mujarrad odat”ga ergashish deb tanqid qilinadi va unga qarshi har bir urfni shariat mezonlari asosida baholash zarurligi ta’kidlanadi.

Islom huquqshunosligida shariatning oliy maqsadlari (maqosidush-sharia) besh asosiy yo‘nalishni o‘z ichiga oladi: dinni, jonni, aqlni, naslni va molni muhofaza qilish[5]. Aqiqa amalini ushbu maqosid nuqtayi nazaridan tahlil qilinsa, uning bir nechta yo‘nalishga birdek xizmat qilishi ma’lum bo‘ladi. Birinchidan, u dinni muhofaza qilishga xizmat qiladi, chunki Allohga shukrona izhor etish orqali banda bilan Yaratuvchi o‘rtasidagi aloqa mustahkamlanadi. Ikkinchidan, naslni muhofaza qilish maqsadiga mos keladi, zero aqiqa orqali yangi tug‘ilgan farzandning diniy-ijtimoiy maqomi jamiyat tomonidan tan olinib, uning hayotiga oid ijtimoiy aloqalar mustahkamlanadi.

Shu bilan birga, aqiqa marosimiga aralashib qolgan isrof, harom iste’mol yoki riyo kabi unsurlar aynan shu maqosidga – molni asossiz isrof qilmaslik, jonni (sog‘liqni) harom narsalardan himoya qilish, niyatni riyodan pok saqlash – zid keladi. Demak, maqosidush-sharia nuqtayi nazaridan ham aqiqaning asl shar’iy shaklini saqlab qolish va unga yot unsurlarni aralashtirmaslik zarurati yana bir bor isbotlanadi. Bu tahlil uslubi, ayniqsa, zamonaviy fiqhiy tadqiqotlarda urf bilan bog‘liq masalalarni baholashda keng qo‘llaniladi, chunki u shariatning quruq shakliy talablarigina emas, balki uning ortidagi hikmat va maqsadni ham inobatga olish imkonini beradi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda aqiqa marosimlari, umuman olganda, ijobiy ijtimoiy an’ana sifatida saqlanib qolmoqda. Ko‘pchilik oilalar bu amalni diniy manbalarga muvofiq, ortiqcha hashamatsiz, oddiy ziyofat va sadaqa tarzida ado etishga harakat qiladi. Shu bilan birga, ayrim hududlarda va ayrim ijtimoiy qatlamlarda marosimni “kimdan qolishmaslik” ruhida, ortiqcha xarajat va ko‘z-ko‘zlash bilan o‘tkazish tamoyili ham kuzatiladi, bu esa yuqorida ta’kidlanganidek, fiqhiy nuqtayi nazardan tanqidga sazovordir.

Diniy ta’lim muassasalari va ulamolar zimmasida bu borada ikki yo‘nalishdagi vazifa turadi: birinchisi – aqiqaning to‘g‘ri shar’iy shaklini, uning ixlos va me’yorga asoslangan mohiyatini jamiyatga tushuntirish; ikkinchisi – unga aralashib qolgan asossiz, isrofli yoki diniy jihatdan zararli unsurlarni aniq dalillar bilan ko‘rsatib, jamiyatni ulardan ogohlantirish. Bunday ma’rifiy ish, ayniqsa, yosh oilalar va diniy bilimi nisbatan kam bo‘lgan qatlamlar orasida olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, diniy-ilmiy muassasalarda ushbu mavzu bo‘yicha tizimli tadqiqotlarning olib borilishi, fiqhiy risolalar va ommabop ma’rifiy materiallar tayyorlanishi, aqiqa kabi farzand tug‘ilishi bilan bog‘liq boshqa sunnatlarning (azon aytish, tahnik qilish, ism qo‘yish) to‘g‘ri va to‘liq tarzda jamiyatga yetkazilishi muhim ahamiyatga ega. Bu esa, o‘z navbatida, diniy amallar bilan mahalliy urf-odatlar o‘rtasidagi mutanosiblikni jamiyat darajasida sog‘lomlashtirishga xizmat qiladi.

Insonning tabiatida mavjud unutuluvchanlik xususiyati diniy adabiyotlarda alohida ta’kidlanadi – “inson” so‘zining lug‘aviy o‘zagi ham “unutish” ma’nosi bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Kundalik hayotda takrorlanib turadigan voqealar, jumladan farzand tug‘ilishi kabi hodisalar, insonni ularning ortidagi haqiqiy sababchi – Alloh taoloni – unutishga olib kelishi mumkin. Shu bois aqiqa kabi amallar nafaqat ijtimoiy, balki chuqur ruhiy-tarbiyaviy vazifani ham bajaradi: u insonni har bir yangi hayot paydo bo‘lishi ortida Yaratuvchining irodasi turganini ongli ravishda eslatib turadi va bandada tafakkur, shukrona hamda tavakkal tuyg‘ularini mustahkamlaydi.

Aynan shu ruhiy-tarbiyaviy jihat aqiqaning urfdan farqini yana bir bor ko‘rsatadi: urf – jamiyat tomonidan takrorlanish orqali shakllangan ijtimoiy odat bo‘lsa, aqiqa – ongli niyatga, e’tiqodga va Allohga nisbatan alohida munosabatga asoslangan ibodiy amaldir. Agar aqiqa ijro etilishi jarayonida bu ichki ma’naviy mazmun yo‘qolib, u faqat tashqi marosimga – “shundoq ham hamma qiladi” degan tushunchaga – aylanib qolsa, amalning shar’iy mohiyati zaiflashadi, garchi uning zohiriy shakli saqlanib qolgan bo‘lsa ham. Shu bois ota-onalarni va jamiyatni ushbu amalning botiniy mazmuni bilan tanishtirish diniy ma’rifat ishining markaziy vazifalaridan biriga aylanadi.

Aqiqa misolida ko‘rinib turganidek, diniy amal bilan mahalliy urf o‘rtasidagi munosabatni to‘g‘ri belgilash uchun fiqh usulida ishlab chiqilgan bir qator mezonlarga tayanish zarur. Birinchi mezon – urfning shar‘iy nass bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ziddiyatga kirmasligi. Ikkinchi mezon – urfning umumiy maqsadi (maqsadi shar‘iy), ya‘ni uning islom ta‘limotining oliy maqsadlariga – jon, din, aql, nasl va molni muhofaza qilishga – xizmat qilishi yoki zid kelmasligi. Uchinchi mezon – urfning isrof, riyo yoki ortiqcha og‘irlik (mashaqqat) keltirmasligi, chunki shariat yengillik va mutanosiblikka asoslanadi[4].

Ushbu mezonlar asosida aqiqa marosimidagi har bir mahalliy unurni alohida baholash mumkin: ziyofat berish, qarindoshlarni taklif etish, go‘shni ulashish kabi amallar – sahih urf sifatida qabul qilinadi; harom narsalarni iste‘mol qilish, isrofgarchilik, riyo va xurofiy unsurlar esa – fosid urf sifatida rad etilishi lozim. Bunday tahliliy yondashuv diniy ilm ahlining, xususan fiqh mutaxassislarining jamiyatda tegishli ma‘rifiy ishlarni olib borishi zaruratini ko‘rsatadi.

Movarounnahr fiqhiy an‘anasida urf omiliga berilgan alohida e‘tibor diniy amallarning xalq turmush tarzi bilan uyg‘unlashishiga xizmat qilgan bo‘lsada, bu jarayonda shar‘iy chegarani saqlash masalasi doimo dolzarbligicha qoladi. Aqiqa misolida ko‘rilgan xatolar – xususan harom narsalarni iste‘mol qilish, isrof va riyo unsurlari – shuni ko‘rsatadiki, har qanday urfni avtomatik tarzda “diniy an‘ana” sifatida qabul qilish noto‘g‘ri yondashuvdir.

Shu bois, aqiqa va unga o‘xshash marosimiy amallarda diniy asos bilan mahalliy urfni farqlash, sahih va fosid urflarni ajratib ko‘rsatish – fiqhiy tafakkurning va diniy ma‘rifat ishining muhim vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu masala, ayniqsa, Movarounnahr fiqhiy merosi misolida, kelgusida chuqurroq va tizimli tadqiqotlarni talab etadi, zero urf va shariat o‘rtasidagi mutanosiblikni to‘g‘ri anglash jamiyatda sog‘lom diniy madaniyatni shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

Tadqiqot yakunida shuni alohida ta‘kidlash joizki, urf masalasi faqat aqiqa bilan cheklanmaydi – u nikoh, taloq, meros taqsimoti, savdo-sotiq kabi ko‘plab fiqhiy sohalarda ham o‘z aksini topadi. Shu bois aqiqa misolida ishlab chiqilgan metodologik mezonlar – nass bilan ziddiyat yo‘qligi, maqosidush-sharia mezonlariga moslik, isrof va mashaqqatdan holi bo‘lish – boshqa far‘iy masalalarni tahlil qilishda ham qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan umumiy fiqhiy asbob sifatida qaralishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalish sifatida Movarounnahr fatvo to‘plamlarida urfga oid far‘iy masalalarning tizimli tarzda ro‘yxatga olinishi, ularning zamonaviy ijtimoiy sharoit bilan qiyosiy tahlil qilinishi, shuningdek ushbu meros asosida zamonaviy diniy ma‘rifat dasturlarini ishlab chiqish taklif etiladi. Bunday yondashuv nafaqat nazariy fiqh ilmini boyitadi, balki jamiyatda diniy amallar bilan madaniy an‘analar o‘rtasidagi mutanosiblikni amalda ta‘minlashga ham xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Qur‘oni karim ma‘nolarining tarjima va tafsiri. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Sano-standart, 2019.– 624 b.
2. Abu Dovud Sulaymon ibn Ash‘as as-Sijistoni. Sunan Abu Dovud: Aqiqa bobi. – Bayrut: Al-Maktaba al-Asriyya, 2009.
3. At-Termiziy Abu Iso Muhammad ibn Iso. Sunan at-Termiziy: Aqiqa bobi. – Bayrut: Dor al-G‘arb al-Islomiy, 1996.
4. Ibn Obidin Muhammad Amin ibn Umar. Radd al-muhtor ala ad-Durr al-muxtor. – Bayrut: Dor al-Fikr, 2000.
5. Komilov H. Fiqh usuli: nazariya va amaliyot. – Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi nashriyoti, 2020.

REZYUME:

Ushbu maqolada farzand tug‘ilishi munosabati bilan ado etiladigan aqiqa amaliyotining diniy-huquqiy mohiyati, uning islom fiqhidagi maqomi hamda “urf” tushunchasi bilan o‘zaro nisbati tahlil etiladi. Movarounnahr fiqhiy an‘anasida urf omilining o‘rni, shuningdek shar‘iy chegaradan chiqqan va chiqmagan urflarni farqlash mezonlari alohida ko‘rib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: aqīqa, urf, odat, hanafiy mazhabī, shariat, fiqh usulī, Movarounnahr, sunnat, bidʼat.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируются религиозно-правовая сущность практики акика, совершаемой в связи с рождением ребёнка, её статус в исламском фикхе, а также её взаимосвязь с понятием «urf». Особое внимание уделяется роли фактора урфа в фикхской традиции Мавераннахра, а также критериям разграничения обычаев, соответствующих шариату и выходящих за его установленные рамки.

Ключевые слова: акика, урф, обычай, ханафитский мазхаб, шариат, усуль аль-фикх, Мавераннахр, сунна, бидъа.

RESUME:

This article examines the religious and legal nature of the practice of **aqiqah** performed on the occasion of a child's birth, its status in Islamic jurisprudence, and its relationship with the concept of **urf** (custom). Particular attention is given to the role of **urf** in the juristic tradition of Mawarannahr (Transoxiana), as well as the criteria for distinguishing customs that conform to the Shariʿah from those that exceed its prescribed boundaries.

Keywords: **aqiqah**, **urf**, custom, Hanafi school, Shariah, principles of Islamic jurisprudence (*usul al-fiqh*), Mawarannahr (Transoxiana), Sunnah, **bidah**.